

Всупереч «буйволиному причастю»: груповий портрет німецької родини на тлі двох світових воєн у романі Г.Белля «Більярд о пів на десяту»

Роман Г.Белля «Більярд о пів на десяту», напевно, найметафоричніший з його творів. Антимілітаристський та гуманістичний пафос роману не зрозуміти неможливо, хоча жодного разу автор не використовує слів «нацизм» або «фашизм», не називає прізвищ керівників III Рейху. Лише чітко визначені дати історії подій, що відбуваються в родині Фемелів, дають можливість читачеві зрозуміти, про які періоди німецької історії йде мова. Приналежність до сил, що пропагують війну, сіють смерть та жорстокість, автор метафорично позначає прийняттям «причастя буйвола», яке, як нову релігію сповідують апологети людиноненависницької ідеології. Цікаво те, що автор майже не розрізняє у внутрішніх монологах своїх героїв першу та другу світові війни, вважаючи їх однаково злочинними, простежує ідеологічну спадкоємність другої по відношенню до першої, добре розуміючи ганебну роль німецької держави в обох війнах.

«Страшна сила» – так називає автор устами одного з головних героїв війну. «Вища сила» – це ті, хто породили війну, надихнули її, розвинули людиноненависницьку ідеологію, без якої війна була б неможливою. Але вони не самотні. Страшна жага війни подібна хворобі, що поширюється швидко, підкорюючи майже всіх на своєму шляху: «Я бачив, як вища сила марширувала, я стояв у той день на даху протилежного будинку – будинку номер вісім – заховавшись за бесідку, і дивився вниз на вулицю; вища сила рухалася до вокзалу, гігантський натовп народу горланив «Вахту на Рейні» та вигукував ім'я дурня, який і зараз ще скаче на бронзовому коні, дотримуючись шляху на захід; кашкети, циліндри й банкірські котелки були прикрашені квітами, квіти стирчали у петлицях, а під пахвою люди тримали маленькі пакунки з спідньою білизною, виготовленою за системою професора Густава Егера; натовп бушував так, що ревіння доносилося до самих дахів». Саме такою була зомбована пропагандою маса німців, яка йшла сіяти смерть як в першу, так і в другу світову війну.

Знайомий з біографією автора читач не зможе утриматися від порівняння моральних засад сім'ї Беллів, що їх на все життя успадкував письменник, і світоглядних засад родини Фемелів – головних героїв роману. Родина Фемелів змальована в романі на тлі страшної німецької людиноненависницької історії і сприймається читачами як оаза добра, справедливості, чуйності, мудрості, якої вони набувають, пройшовши через трагічні випробування свого життя, зазнавши втрати близьких людей.

Так, як колись майбутній письменник Генріх Белль був одним з менш, ніж двох відсотків учнів гімназії, що не брали участі в жодній з нацистських організацій і не поділяли загального ажіотажу стосовно державної шовіністичної ідеології, старший з Фемелів, спостерігаючи ревіння божевільного натовпу, так і не відчуває власного співпереживання суспільній істерії: «Марно я чекав, що в мені прокинуться ті ж почуття, що й у натовпу там, внизу; я здавався собі спустошеною, самотньою, низькою людиною, не здатною на поривання і ніяк не міг збагнути, чому я не здатний на поривання, раніше я над цим не замислювався; я згадав про свій мундир саперних військ, що пахнув нафталіном, - він все ще був мені впору, хоч, коли я його шив, мені виповнилося всього двадцять років, а тепер вже минуло тридцять шість; я сподівався, що, як і раніш, виконувати свою партію соло, не включаючись в ряди статистів; люди, які зі співами прямували до вокзалу, просто збожеволіли: вони з жалістю дивилися на тих, хто залишався вдома, та й ті, хто залишався, вважали себе жертвами, вважали, що їх обійшли; але я погоджувався бути жертвою, ніскільки не горюючи».

Белль змальовує родину своїх героїв як осередок гуманізму, що сприймається і автором, і самими героями як норма серед, з їхньої точки зору, абсурдного світу, де нормою є насильство, вбивство, ненависть.

Кожен з трьох описаних автором поколінь Фемелів намагається грати свою партію соло. І не дивно, що впродовж життя вони тягнуться до людей, які відповідають саме їхнім моральним нормам.

Все своє життя Генріх Фемель схиляється перед своєю дружиною, для якої не існує авторитетів, яка називає речі своїми іменами, а головне – не боїться говорити про це в будь-якому товаристві. Розсудливий і виважений Генріх не здатний на таке, але мислить тими ж категоріями: «Йоганна висловлювала вголос те, про що я тільки думав; коли ми були в гостях у начальника гарнізону, вона не стала пити шампанське, не стала їсти печеня з зайця, відмовляла всім, хто запрошував її танцювати, вона голосно заявила «Державний дурень...» – і здалося, начебто в казино на Вільгельм-скулі розпочався льодовиковий період; у тиші, що настала, вона повторила: «Державний дурень»...маленькому фенріху спала на думку щаслива ідея: він наказав оркестру заграти вальс. Щоб врятувати свою дружину від смерті Генріх змушений був оголосити їй не сповна розуму, що було, за його словами спричинено вагітністю та втратою в один день двох рідних братів, які загинули на фронті. (До речі Йоганна більше десяти років насправді проведе у бжевінці, а вийшовши звідти, вчинить замах на колишнього нациста, що за часів другої світової відібрав у неї улюбленого сина.) Лише у день свого вісімдесятиріччя Генріх Фемель зізнається, що єдиним, чого він так і не сказав тоді, були слова: «Панове, я згоден з моєю дружиною...»

Вони насправді дивляться на світ однаково, однаково реагують на вчинки оточуючих, своїх дітей. І якщо Генріх багато десятиліть жалкує про те, що він, почувши, як чотирирічний син повторює: «Хочу рушницю, хочу рушницю...», – не висік його, а «дозволив гратися з уланським ківером, що його йому подарували дядьки, дозволив волочити за собою шаблю, дозволив вигукувати: «Французу каюк! Англійцю каюк! Росіянину каюк!», то його дружина вирвавши з рук маленького сина, розриває на шматки аркуш з віршем, що пропагує війну, який він повинен був вивчити напам'ять, а зараз декламував із всією своєю «дитячою серйозністю».

Але найстрашніше чекало на них попереду. Улюблений син – милий та слухняний хлопчик Отто – «став з роками зовсім чужим, як ніхто на цій землі». Саме він, іронічний, сердечний, приймає «причастя буйвола». Напевно, немає нічого страшнішого за мати, що втратила сина. Белль змальовує мати, що завдяки нацистській ідеології втратила сина заживо. «Отто раптом перестав бути самим собою, з ним сталося щось страшне, якесь перевтілення, він був Отто і все ж не той Отто. ...Я зрозуміла, що це означає, коли говорять: «Від людини залишилася одна тільки видимість, одна оболонка, яка швидко наповнювалась іншим змістом, він прийняв «причастя буйвола», Отто прийняв величезні дози його, в нього висотали всю кров і накачали йому нову; погляд Отто став поглядом вбивці...»

Мати з жахом ховає від нього записки від Роберта, що змушений переховуватися вдалині від рідного дому в зв'язку з незгодою з нацистським режимом у країні. Через багато років Роберт впевнений, що «Отто видав би свою мати катам, якщо б вона їм знадобилася».

Отто – хлопець, що «пішов у армію, не закінчивши навіть гімназії», людина, зомбована шовіністичною пропагандою: «...він був оберлейтенантом, майором; підполковник Фемель; останній удар був, як завжди, нанесений за допомогою цифр «загинув 12/І. 1942». Людина з витравленою душею знайшла свій останній притулок у

київській землі. А мати ще довго буде згадувати, що «на власні очі бачила, як він збивав з ніг перехожих за те, що вони не віддавали честь нацистському прапору, як він піднімав руку і бив їх» і буде абсолютно впевнена: «...він і мене вдарив би, якщо б я не поспішила звернути в провулок». «Як він потрапив у наш дім? Я не можу вигадати жодної дурної втіхи, не можу навіть нав'язати собі, що Отто підмінили при народженні – він народився вдома, в нашій спальні...»- лемент відчаю вічно страждаючої матері, вічний заклик до недопущення нової війни. Саме так, дізнаючись про трагедії в родині Фемелів читачі роблять черговий крок до усвідомлення справжнього гуманізму.

Фемелі – люди сильні. Їх не можна зламати, примусити робити те, що протирічить їхнім поглядам на добро і зло. Природою в них закладено захищати тих, хто потребує допомоги, - «агнців», так символічно позначає їх автор. Саме гнаний однолітками хлопчик Гуго, абсолютно беззахисний перед агресивним натовпом однокласників – нового покоління післявоєнної Німеччини, – дитина, що не знала материнської любові, хлопець із обличчям святого, що зазнав страшних принижень і вмів тільки прислуговувати та підкорятися, стає розрадою для Роберта Фемеля, серйозного та жорсткого. Саме цей хлопчик налаштовує людину, змальовану на початку роману як ту, що живе автоматично, за звичкою, ще і ще раз подорожувати роками своєї юності та молодості, ще і ще раз замислюватися над сенсом своїх вчинків та втрат. І тому фінал роману, коли Роберт Фемель пропонує Гуго всиновити його, цілком логічний. Роберт завжди ставав на захист порядних людей, що потребували його допомоги. Колись він врятував Шреллу, забивши свій легендарний м'яч, тепер він допомагав такому ж «агнцю» нового покоління.

Напевне, таке ж відчуття штовхнуло Роберта і до його майбутньої дружини Едіт, яку, як рідну дитину, полюбила вся його родина за такий же кроткий погляд святої. Вже будучи батьком двох дорослих дітей, Роберт говорить, що, незважаючи на те, що Едіт майже не мала освіти і багато чого не вміла, іншої матері в його дітей бути не могло. Фемелів начебто підсвідомо тягне до таких людей. «Чи зустрічав ти ще в когось посмішку Едіт, посмішку Ферді чи посмішку підмайстра столяра? Нехай хоча б слабкий відблиск їхньої посмішки?» - запитує в свого дорослого сина вісімдесятирічний Генріх Фемель майже через два десятиліття після того, як 24-річна Едіт загинула під час бомбардування. Навіть через стільки років цей біль невгамовний для обох.

Людина сформована стражданням і ним очищена – ось він ідеал Фемелів. І це якнайкраще усвідомлює наймолодший з них – Йозеф, який також обирає кохану, що пройшла через страждання і трагедію, яку також спричинила війна. Донька бойового офіцера вона ледь не потрапила до зашморгу, який за наказом батька, який вчинив самогубство, накинула їй на шию рідна мати.

Але, мабуть, головним образом твору стає собор, спроектований і зведений Генріхом Фемелем, зруйнований його сином, роботами по відновленню якого спочатку займається його онук, доки не починає сумніватися в доцільності своєї діяльності.

В кожного з Фемелей своя мета, але, як з'ясовується по ходу роману, спільна правда. Зведений Генріхом Фемелем собор – не тільки засіб реалізуватися талановитому архітекторові, а святе місце, осередок гуманізму.

Руйнуючи батькове створіння, Роберт теж будує пам'ятник прихильникам гуманізму, що стали жертвами страшної машини війни, він «чекав цього моменту п'ять з половиною років війни, чекав, коли абатство, начебто помахом чарівного жезла, стане його здобиччю; він хотів спорудити пам'ятник із порошу та руїн тим, хто не являв собою «культурно-історичної цінності», тим, кого ніхто не щадив: Едіт, вбитій осколком під час бомбардування; Ферді, якому за замах був винесений «законний» вирок; хлопчику, що

кидав малесенькі записочки у поштову скриньку; батьку Шрелли, що безслідно зник; самому Шеллі, приреченому жити вдалині від країни Гельдерліна і тисячам юнаків, які померли з піснею «Дрижать старі кістки». За приміткою автора, це фашистська людиноненависницька пісня. Таким чином, роблячи протилежні вчинки батько і син Фемелі насправді робили одну справу - відтворювали людське в людині. Недарма старий Фемель шокований тим, що після війни в нього просять пробачення за те, що «англійці розбомбили Гонориускирхе та знищили скульптурну групу, створену в дванадцятому столітті», а не за смерть Едіт. Старий пожертвував би своїм собором заради однієї посмішки Едіт, хлопчика, що приносив записки від Роберта, Ферді або підмайстра столяра, заради всіх «агнів», що не прийняли «причастя буйвола».

І тому Йозефу, що символізує нову молоду порядну Німеччину, Йозефу, який раптом зрозумів, що храм, побудований дідом, був зруйнований батьком, треба розібратися, на чиєму боці правда і чи треба реконструювати собор. Тільки за цієї умови із попелу відродиться нова Німеччина, в якій є свої справжні святині і яка ніколи більше не стане на шлях війни.